

**LA CONSTRUCCIÓ DELS PAISATGES
RURALS VALENCIANS.
UNA APROXIMACIÓ A LES PRINCIPALS TIPOLOGIES
D'ARQUITECTURES DISPERSES**

Adrià Besó Ros
Universitat de València

Els medi rural ha estat l'espai on, al llarg del segle, l'ésser humà ha desenvolupat les seues activitats productives primàries per tal d'assegurar-se els recursos necessaris per a alimentar-se i viure. Per això el resultat de l'empremta sociocultural de la comunitat humana sobre un espai físic concret és la creació d'un determinat paisatge agrari. Però un altre factor que no cal oblidar és el cronològic, ja que els paisatges mai no han estat una realitat estàtica, sinó canviant, per la qual cosa constitueixen un fidel reflex de la realitat i de les necessitats de cada moment històric.

Des del segle XIX els paisatges rurals han estat objecte d'estudi científic des de la geografia humana, però també dins el context del romanticisme van estar font d'inspiració de diverses manifestacions artístiques, com ara la pintura, la literatura, la música, etc., tot considerant el seus valors estètics. Però a hores d'ara pocs dubten en considerar el paisatge com un bé patrimonial, com a producte de l'acció humana continuada sobre un determinat espai físic, per la qual cosa és objecte d'estudi també des de la història de l'art, no sols com a font d'inspiració d'artistes, sinó com a obra d'art en ell mateix (GRACIA, 1998: 23).

El paisatge rural està format per un conjunt d'elements materials perfectament interrelacionats i integrats, com ara la xarxa viària, la parcel·lació, els cultius, les infraestructures hidràuliques i els habitatges, be siguen temporals o permanents. D'altra banda també ofereixen un patrimoni immaterial molt interessant com ara la toponímia i les partides rurals. De tots aquests elements, anem a centrar aquest article en els elements construïts, en les seues arquitectures.

Des d'aquests plantejaments no entenem l'estudi de l'arquitectura rural com un fet aïllat, sinó com un producte patrimonial que està en relació amb el medi físic, amb el paisatge i amb les comunitats humanes que l'han creada i la utilitzen. Per això, tot i que un tipus entès exclusivament des d'una visió estrictament arquitectònica, pot donar-se en un territori molt ampli, com per exemple les casetes de pedra seca que abasten tota la Mediterrània, són les interrelacions dels tres factors,

espai físic, paisatge i comunitat humana les que li atorguen una personalitat pròpia en cada regió, tot i romandre invariable el mateix tipus, concepte o idea arquitectònica dins un territori més ampli i divers.

Amb aquest article pretenem establir una classificació de les principals tipologies de les construccions i arquitectures rurals valencianes des d'una perspectiva interdisciplinària, per a que serveixen com a primera guia per a qui vullga introduir-se en el món de l'arquitectura rural valenciana. Partim de les tipologies més senzilles i elementals que conformen el paisatge com a elements definidors de les parcel·les i els cultius, com ara els marges, els rogles, etc. passant pels refugis rurals fins arribar als habitatges permanents.

I. ALGUNS PLANTEJAMENTS PREVIS: L'ARQUITECTURA RURAL DES D'UNA VISIÓ INTERDISCIPLINÀRIA

Considerant el fet arquitectònic des de la interrelació de tres factors: espai físic, paisatge agrari i comunitat humana, podem entendre els valors patrimonials de les construccions en relació amb l'entorn on han estat concebudes (BESÓ, 1993). Per això, com en altres facetes del patrimoni cultural, plantegem abordar l'estudi de l'arquitectura rural des d'una visió interdisciplinària, tot considerant les aportacions de l'arquitectura, la geografia, i l'antropologia.

1. Arquitectura i medi físic

L'arquitectura rural està en relació amb el medi físic de la comarca on es localitza. En primer lloc perquè, dins la mentalitat d'autoconsum que caracteritza la cultura rural de la societat preindustrial, se serveix dels materials que ofereix el medi natural, com ara la pedra, la terra, la fusta, les canyes i d'altres fibres vegetals. Per això molts autors parlen de la integració d'aquestes construccions en el seu entorn, ja que se serveixen dels materials que aquell ofereix. D'altra banda els factors climàtics, com ara les temperatures, les precipitacions, la lluminositat, influeixen en certs aspectes com ara la major o menor presència de refugis dispersos, la grandària de les obertures, la inclinació i estructura de les cobertes, etc.

2. Arquitectura i paisatge agrari

Tot considerant les arquitectures rurals com un element més dels que integren el paisatge, hem de comprendre-les en relació amb les activitats agropecuàries i amb els diferents usos del sòl. Així els cultius influeixen en la presència de diverses dependències relacionades amb la gestió, producció, emmagatzematge i transformació de les produccions, com ara graners, trulls, almàsseres, andanes, pallisses... També el major o menor pes que en una comarca tenen les activitats pecuàries influeix en la major presència o absència d'instal·lacions relacionades amb el ramat, com ara estables, corrals, etc. Les activitats extractives, localitzades fonamentalment en les zones incultes, donen lloc a construccions tipològicament

molt primitives, com ara abrics o refugis temporals per a resguardar-se en cas de mal temps.

3. Arquitectura i home

No podem deixar de banda el paper de l'ésser humà com a individu integrat dins una comunitat definida amb una personalitat cultural pròpia. En el medi rural, en molts casos el propietari o usuari intervé de forma directa en el disseny i fins i tot pot participar directament en el procés de construcció.

Un factor a tenir en compte és la morfologia que adopten les plantes dels edificis. Les formes arrodonides es corresponen amb tipologies més primitives que les ortogonals o angulars. Això no pressuposa que les primeres hagen estat sempre més antigues cronològicament que les segones, ja que és freqüent apreciar una convivència en el temps de diferents tradicions.

El grau de convivència entre homes i animals ens aporta informació sobre el grau d'evolució de la comunitat rural. L'absència de separació en determinades tipologies entre espais humans i animals és encara un signe que ha perviscut de les formes de vida primitives. Les tipologies més evolucionades plantegen una separació material totalment definida entre les persones i els animals.

II. TIPOLOGIES ARQUITECTÒNIQUES

1. La construcció del paisatge agrari

En el procés de construcció del paisatge, la pedra, que està present en bona part de les terres valencianes, és emprada com a material bàsic per a definir els límits de les parcel·les en forma de murs de contenció, navades, rogles, etc.

Les roturacions i els marges de pedra en sec

En aquelles comarques de muntanya amb escasses planures, que ofereixen condicions més favorables per al cultiu, podem observar importants abancalaments en els peudemonts i fins i tot en les vessants de les muntanyes, que testimonien la fam de terres en èpoques d'expansió econòmica i de pressió demogràfica. El treball de les persones consistia en guanyar terres per al cultiu, en forma de franges que es fan més estretes quan més gran és el desnivell, per la qual cosa es construïen murs de contenció de pedra seca, on les pedres es traven encaixant-les unes amb les altres sense emprar cap material d'unió (MIRALLES, 2002: 35-44). Allí on els marges són molt alts poden aprofitar-se per a integrar-hi un petit abric, que era utilitzat de forma temporal pels llauradors i pastors per a resguardar-se quan hi havia tronades o per a arrecerar-se quan bufaven forts vents (fig. 1). En èpoques de recessió aquestes terres, més allunyades dels nuclis habitats i menys rendibles econòmicament, són les que primer s'abandonen, tornant a recuperar la natura aquell espai que el treball de les persones havia ocupat.

Figura 1: Marges de pedra seca amb un refugi integrat. Vilafranca (Els Ports).

Figura 2: Assagadors tancats de paret amb coronament de rastrell per a evitar interferències amb el ramat. Vilafranca (Els Ports).

També en les comarques on hi ha molta pedra i la ramaderia té un pes específic important, els camps i les pastures es tanquen amb parets de pedra en sec que fan al voltant del metre d'alçària, normalment coronades amb rastells per tal d'evitar el pas d'animals benignes o malignes per damunt de la tanca (fig. 2).

També on sobreabunda la pedra, aquesta s'amuntona durant el procés de roturació i amb les diverses plegades després de llaurades profundes formant pilons o navades que subdivideixen els camps cultivats en franges allargassades de terra de cultiu o taules.

Rogles

Un altra construcció de pedra seca relacionada amb determinats cultius arboris són els rogles. Es tracta de parets de poca alçada que es construeixen envoltant les soques de determinats arbres de gran port, com ara garrofers i oliveres, per tal de protegir les seues arrels durant la llaurada, garantir la seua estabilitat, protegir-los del vent, o facilitar l'accés durant la collita. Els rogles en forma de banc s'empraven també per a sentar-se a l'ombra de l'arbre quan els homes estaven treballant al camp (GARCÍA-ZARAGOZÀ, 1983: 128-130).

2. Refugis rurals

Podem definir el refugi rural com una construcció de petites dimensions, concebuda per a resguardar les persones davant una inclemència meteorològica inesperada. Per això molts d'ells s'hi troben en aquelles zones on solen ser habituals determinats fenòmens atmosfèrics, com ara les tronades, pedregades, presència de vents de tramuntana a l'hivern, etc. Aquestes construccions es caracteritzen per una gran economia de medis, tot aprofitant desnivells en el terreny com a element constructiu.

Barraques de pedra en sec

Els refugis més primitius tipològicament parlant els tenim a les barraques de pedra seca, cobertes amb falsa volta (fig. 3). Tot i que presenten una gran diversitat de plantes, predomina la planta circular (GARCÍA-ZARAGOZÀ, 1983: 150-152). La seua coberta es concep amb la tècnica d'aproximació de filades de pedra ja emprades als *tholoi* grecs i que es difon per tota la Mediterrània (fig. 4). Tot i emprar-se exclusivament la pedra seca, la seua tècnica constructiva fa que siguin pràcticament impermeables. En les seues parets, de més de metre i mig de gruix per a suportar el pes de la volta, podien obrir-se algunes covetes per a dipositar objectes, o fer-se un fúnebre per encendre foc. Normalment no tenien porta, per la qual cosa, tot i estar construïdes en propietats privades, podia utilitzar-les qualsevol persona. Més modernament, ja al segle XX es construeixen algunes barraques tancades amb porta, el que ens indica un ús exclusivament particular reservat als seus propietaris per a guardar collites o eines quan la porta estava tancada en clau

Figura 3: Barraca de pedra seca. Tirig (l'Alt Maestrat).

Figura 4: Volta d'una barraca feta amb aproximació de filades de pedra. Tirig (l'Alt Maestrat).

(BESÓ, 2001: 29). En el seu interior conviuen en un mateix espai homes i animals, per la qual cosa estem parlant de tipologies primitives. Hi ha pocs casos on trobem una barraca i un recer, la qual cosa ens indica la separació entre homes i animals o dos barraques juntes, una per a persones i altra per a animals de treball.

Recers

El recer està format bàsicament per un mur de pedra que tanca un espai restant oberta únicament la cara que serveix d'entrada. L'espai tancat s'orienta cap al nord, per tal de protegir homes i animals de la tramuntana. Tipològicament parlant els més antics serien aquells que presenten formes semicirculars o circulars, i els més evolucionats els que presenten plantes ortogonals. Es construeixen amb una tècnica poc acurada, per la qual cosa s'integren molt bé en el paisatge. Es tracta de tipologies molt primitives, ja que no estan cobertes i conviuen en un mateix espai homes i animals (BESÓ, 1995: 101-102).

3. Cases d'una i dues crugies

Les construccions tipològicament més antigues les trobem a aquells refugis localitzats en zones forestals o en els límits entre les superfícies cultivades i incultes que ofereixen plantes quadrades o rectangulars, i sempre que poden solen aprofitar un desnivell com a element constructiu (fig. 5). Presenten gruixuts murs de pedra, en molts casos amb l'ànima del mur reblida amb terra per a travar les pedres, ja que han de suportar una coberta molt pesada, per la qual cosa la llum interior no sol ultrapassar els dos o tres metres. Les cobertes estan formades per una estructura de troncs de fusta sense desbastar que es cobreix amb lloses de pedra o amb matolls, damunt dels quals es disposa una coberta de terra (fig. 6). Solen ser planes o amb una lleugera pendent per a que la força de l'aigua no arrossege la terra. Durant el procés de construcció, els troncs i els matolls solen tallar-se amb lluna menguant per a que es conserven en bones condicions i no es facen malbé fàcilment. En aquestes construccions, que serveixen com a refugi temporal, trobem els antecedents tipològics de les cases d'una crugia.

Cases d'una crugia

El pas del refugi a la casa a una crugia ve determinat pel canvi de la coberta (BESÓ, 1995: 122). Les cobertes de les cases d'una crugia s'estructuren fonamentalment a base de biguetes de fusta disposades de forma paral·lela que sostenen un canyís o un entabacat de rajola, tot atenent a criteris geogràfics i de modernitat en els materials. En el menor dels casos estan fetes amb llesques de fusta. Damunt es col·loca una capa d'algeps o de morter de calç sobre la qual es disposa la teula àrab a una vessant. Aquestes cobertes són molt més lleugeres en pes que les dels refugis primitius, fetes amb terra i lloses. Aquesta circumstància afavoreix una ampliació de la llum de la crugia, tot guanyant espai interior, i també la reducció del gruix del mur, que s'estableix entre els 40 i 50 cm.

Figura 5: Refugi rural amb coberta de lloses de pedra i terra, on s'aprofita un desnivell del terreny com a paret. Alpuente (Els Serrans).

Figura 6: Coberta de troncs de sabina i lloses de pedra d'un refugi. Alpuente (Els Serrans).

Normalment aquestes cases d'una crugia es conceben com a refugis, com ocorre a les "barracas" de la zona interior de la comarca d'Els Serrans, o per a l'estada temporal dels camperols en aquelles partides allunyades del nucli habitat en èpoques en que es concentren les tasques al camp, com ocorre a les anomenades "casitas de monte" de Xiva o de la Serra d'Espadà (fig. 7), o a les casetes de secà de Torrent (BESÓ, 1995: 118-148). Algunes d'elles disposaven d'un aljub proper per tal de garantir aigua per a homes o animals si no disposaven d'un brollador pròxim, o en el menor dels casos si els mantells freàtics no eren massa fondos excavaven un pou.

Les cases que es conceben per a l'estada temporal presenten amb més o menys claredat una separació entre els espais d'ocupació humana i d'estada animal. Per una banda tindriem els espais destinats als animals amb pessebres i estaques per a lligar-los i penjar els aparells (fig. 8), mentre que els espais d'ocupació humana estarien formats pel fument, bancs per a dormir i estaques per a penjar estris (fig. 9). En la majoria dels casos la separació entre ambdós espais es figurada. En casos tipològicament més evolucionats trobem una filera de pedres per a contindre el fem de l'estable, o l'espai humà pavimentat, amb la qual cosa es materialitza una divisió superficial.

Aquestes casetes són propietat privada i solen tindre porta. Tot i això, en la majoria dels casos solien estar obertes i qualsevol veí podia fer-ne ús sempre que el propietari no la necessitara. En altres comarques, com ara Els Serrans, es distingeix entre les que tenien porta, que eren particulars, de les que no en tenien, que tot i que es construïen sobre una propietat privada, eren alçades entre quatre o cinc veïns per la qual cosa la construcció es considerava propietat comunal.

Altres models de cases d'una crugia que serveixen com a habitatge temporal són les pallisses i casetes de volta, que se localitzen al nord de la província de Castelló (GARCÍA-ZARAGOZÀ, 1986). La principal diferència entre ambdues és que la primera presenta la coberta de teula àrab a una vessant sobre forjat de fusta o en alguns casos coberta plana, mentre que la caseta de volta constitueix una evolució de la primera, ara coberta amb una volta de mig canó de rajola.

Cases de dues crugies

La casa de dues crugies paral·leles ens planteja el següent estadi en l'evolució tipològica, ja que és el resultat d'adossar una segona crugia a una casa d'una crugia. Aquesta evolució es pot trobar materialitzada en algunes cases aïllades d'una crugia on, per creixement de les necessitats s'ha anat adossant un altra (BESÓ, 1995: 129).

Normalment presenten la mateixa funcionalitat que les cases d'una crugia, com a refugi o per a l'estada temporal en èpoques de molta feina al camp (fig. 10). Però en aquests casos és freqüent una separació entre espais humans i animals, quedant normalment una crugia destinada a l'estada dels homes i l'altra per als animals, materialitzant-se en molts casos amb tabics o amb el mateix mur de càrrega la divisió entre els dos àmbits.

Figura 7: “Casita de monte” d’una crugia. Algimia d’Almonacid (Alt Palància).

Figura 8: Espai d’ocupació animal en una casa d’una crugia. Titaguas (Els Serrans).

Figura 9: Espai d'ocupació humana en una casa d'una crugia. Titaguas (Els Serrans).

Figura 10: Caseta de secà de dues crugies. Torrent (L'Horta Sud).

4. Habitatges permanents dispersos

L'alqueria i el mas

Tant l'alqueria com el mas són habitatges permanents dispersos lligats a una explotació agrària d'una certa extensió. La diferència entre l'alqueria i el mas és sobretot geogràfica, no arquitectònica, ja que l'alqueria és la casa lligada a l'explotació agrícola de l'horta i el mas a la del secà.

L'arquitectura del mas i de l'alqueria està íntimament relacionada amb les característiques tipològiques de l'arquitectura dels nuclis habitats de la zona en cada moment històric. Així per exemple l'alqueria de l'horta de València a partir del segle XVIII presenta el mateix model tipològic que la casa de poble de dues crugies paral·leles a façana on es localitza la vivenda, darrere de la qual hi ha un corral envoltat per cossos d'una crugia on es localitzen els serveis i les instal·lacions agrícoles. I una alqueria de l'Horta i un mas de les poblacions veïnes del Camp del Túria o la Ribera Alta responen bàsicament a la mateixa estructura arquitectònica. La única cosa que canviarà fonamentalment són els usos dels espais agrícoles i potser la seua grandària.

Més que buscar diferències arquitectòniques entre les dues tipologies, aquestes responen sobretot a la seua localització geogràfica. Així al mas podem distingir entre la casa compacta de les zones costaneres on trobem corral, trulls, almàssera, habitatge..., i el conjunt d'instal·lacions agrícoles de les zones de muntanya (fig. 11 i 12) on trobem les diferents instal·lacions de manera aïllada (DEL REY, 1998). En les comarques interiors trobem abundants notícies sobre roturacions i rompudes d'erms en èpoques de creixement econòmic, les quals donen lloc per al seu cultiu a habitatges permanents que adopten la forma de mas. Alguns d'aquests masos han evolucionat amb el pas del segle en aldees (MATEU, 1983: 105-108), mentre que els més recents conserven la seua tipologia de un o diversos habitatges rodejats de les instal·lacions agrícoles adients. Per al territori dels Ports de Morella i la Tinença de Benifassà, Chiarri (1997) estableix quatre tipologies diferents de massos: d'una crugia, de dues crugies, de crugies alternes, la casa amb era i el mas amb torre.

L'alqueria ha experimentat en el transcurs dels segles una evolució, que es palesa fonamentalment en les seues estructures arquitectòniques. Miguel Del Rey (2002) estableix una sèrie de tipologies bàsiques característiques de cada període històric. Després de la conquesta cristiana l'alqueria s'entén com un lloc poblat format per un conjunt d'edificis, uns dedicats a habitatge i altres per a l'ús de l'explotació agrària, d'entre els quals destaca l'habitatge del senyor. Els edificis s'organitzen formant un "vicus" junt a la casa principal. Un bon exemple el tenim a l'alqueria dels Moros (Benicalap), mentre que a l'Horta Sud no s'ha conservat cap exemple.

Durant els segles XV i XVI, a ran de l'embranchida econòmica que experimenta l'economia valenciana, la casa del senyor esdevé en una construcció pròxima al

Figura 11: Mas de la Mailesa. Titaguas (Els Serrans).

Figura 12: Mas de la Mailesa. Croquis del conjunt. Titaguas (Els Serrans).

palau característic del gòtic civil que aleshores es construïa en la capital, o arreplega les primeres manifestacions renaixentistes que afecten l'arquitectura valenciana sobretot a partir de la segona meitat dels cinc-cents.

La consolidació del senyoriu en la comarca de l'Horta per tot arreu del segle XVII dóna com a resultat l'aparició d'un nou tipus estructural des del qual es construeix l'arquitectura de l'alqueria barroca, que va apartant-se del concepte d'alqueria medieval i s'aproxima cada vegada més al concepte d'edifici únic, procés que ja va advertir Casas Torres (1944), encara que atenent a un període més ample (fig. 13).

A partir de la segona meitat del segle XVIII, com a conseqüència directa del triomf de l'academicisme racionalista, sorgeix un tipus d'edifici d'estructura simple: la casa compacta de dues crugies paral·leles a la façana. La forta pressió sobre la terra i la fragmentació dels arrendaments condueixen a la construcció de nombroses alqueries, per la qual cosa aquesta tipologia de casa camperola és la més generalitzada per les terres de l'horta de València.

A partir, sobretot de la segona meitat del segle XIX, apareix un altra tipologia a cavall entre la casa camperola i l'habitatge d'estiu, en estreta relació amb la pujant burgesia, que rep la denominació d'alqueria o hort (fig. 14), que s'estén pels peudemonts situats junt a les planes costaneres des de la Plana fins la Safor, allí on es va introduir de forma primerenca el cultiu del taronger (BESÓ, 1999). També des de finals del segle XIX a la Plana de Castelló apareix el maset (LÓPEZ GÓMEZ, 1972). El tipus més habitual està format per un edifici de dues crugies en planta baixa i dues terrasses sobre les façanes anterior i posterior respectivament que es construeix per part de les classes mitjanes a les parcel·les de cultiu de les hortes suburbanes i s'utilitza amb una finalitat exclusivament residencial com a habitatge estival.

La barraca, habitatge del camperol de les hortes valencianes

En les terres de marjal localitzades al voltant de l'Albufera, dedicades al cultiu de l'arròs, i en el Baix Segura (CISCAR, 1974) predomina la barraca. És un habitatge permanent edificat de forma aïllada o formant grups, ocupada normalment per arrendataris o parcers en situació prou inestable per la seua dependència de la burgesia i el clergat. Aquestes circumstàncies socioeconòmiques expliquen la seua ràpida difusió, doncs es tractava d'una edificació fàcil, barata i ràpida de construir pels mateixos arrendadors de les terres.

La barraca és una edificació de planta rectangular com a resultat de l'evolució de les formes ovals de les primitives cabanyes. (DEL REY, 1983: 189). Els murs poden construir-se de dues maneres. La solució més primitiva consisteix en col·locar uns peus de fusta que suporten el pes de la coberta, entre els quals es disposa un canyís tot recobert de fang. De l'altra forma, més evolucionada i més freqüent a les barraques de l'horta, el mur actua com a estructura portant i es construeix amb tova. Tot atenent la qualitat dels materials, era imprescindible emblanquinar

Figura 13: Alqueria Baixa. Horta de València.

Figura 14: Hort de Batalla. Carcaixent (La Ribera Alta).

els murs amb calç tots els anys, sobre tot per a impermeabilitzar-los. La coberta, disposada de forma perpendicular a la façana, és a dues vessants. Aquesta apareix estructurada mitjançant una estructura de biguetes de xop, de pi o d'altres arbres locals. Consta d'una biga superior, que travessa la barraca en sentit longitudinal, on recolzen una sèrie de biguetes que formen els plans de la coberta i es reforcen amb tirants que uneixen les dues parets laterals. Normalment en les barraques de llauradors s'aprofitava aquesta estructura per a fer una cambra col·locant-hi uns canyissos lluits amb una capa d'algeps. Per tancar la coberta es disposaven uns canyissos cosits a uns cabirons, formant així un pla sobre el qual es fixen feixos de jonc o, més freqüentment de borro. Tenint en compte els materials utilitzats s'explica la forta inclinació que assoleixen les cobertes per afavorir que l'aigua s'esvare i vesse amb facilitat.

Al seu interior l'espai apareix estructurat per un corredor lateral, que explica la situació de la porta. El primer àmbit està ocupat per la llar (fig. 15), del qual sorgeix un corredor lateral fins la façana posterior que dona pas a una o dues cambres. A la part de darrere en algunes barraques trobem la quadra amb entrada independent.

A l'exterior apareixen alguns espais complementaris, com ara uns porxos on creix una parra per donar ombra a l'estiu, la cuina ubicada sota un canyís, i una porxada per guardar els carros que no apareix a les barraques de pescadors. Per tant la vida es desenvolupava entre l'interior i l'exterior de la barraca, tot atenent a les bones condicions climàtiques de la zona.

La seua ampliació s'aconsegueix edificant un altra barraca paral·lela a un costat, les quals s'uneixen mitjançant un corredor. Una altra solució menys freqüent consisteix en adossar-ne altra a un costat de forma perpendicular.

Cap a les primeres dècades del segle XX la barraca evoluciona cap a la casa. Les transformacions socio-econòmiques experimentades a l'horta de València atorguen una major estabilitat a la situació del llaurador, el que repercuteix en una millora dels seus habitatges (CASAS TORRES, 1944). Però la teoria més acceptada que explica aquesta substitució és la plantejada per Sanchis Guarnier (1957), segons el qual un acord de l'Ajuntament de València del 19 de novembre de 1884 va prohibir la construcció de barraques de nova planta, i inclús va posar seriosos impediments a l'hora de fer restauracions per tal de evitar els nombrosos incendis que es produïen. Des d'aleshores molta gent va enderrocar les barraques i sobre el mateix sòl edificà una casa de dues crugies amb una estructura més sòlida de mur de rajola (fig. 16), però que en la seua distribució interior reproduceix el esquema de la barraca, coincidència que en molts casos també es palesa a la façana principal on s'aprecia una idèntica situació de les obertures.

Figura 15: Recreació de la cuina d'una barraca. Museu de les barraques de Catarroja (L'Horta Sud).

Figura 16: Barraca i la seua substitució per una casa. Pedania de La Punta, a l'Horta de València.

5. Construccions auxiliars

Construccions en desnivell: les pallisses

Les pallisses s'alcen junt a les eres que se situaven al voltant dels nuclis habitats de les comarques interiors, on el cultiu del cereal ocupava extensions importants. Solen aprofitar un desnivell per tal de guanyar en capacitat i afavorir les operacions d'omplida i buidatge (fig. 17).

Normalment es tracta de construccions d'una crugia de planta quadrada o rectangular, alçades amb les mateixes tècniques constructives que s'empren a l'arquitectura de la comarca on s'hi troben. La teulada mai vessa cap a l'era, sinó que ho fa cap a la part oposada. A nivell de la era s'obri una porta per on s'introdueix la palla després del procés d'aventat, mentre que sobre la paret posterior o lateral s'obri una altra porta a un nivell més baix des d'on es realitza el buidatge. Normalment solen presentar-se adossades diverses pallisses en una mateixa era, ja que les pallisses eren particulars però les eres eren compartides entre diverses famílies.

Menys freqüents són les pallisses amb coberta a dues vessants, que sempre vessen cap als laterals, mai cap a l'era per tal de protegir-la.

El cultiu de la pansa i els riu-rau

El riu-rau es una construcció de planta rectangular prou allargassada de una o dues crugies d'una sola planta amb coberta de teula. Les línies de càrrega s'obrin formant arcades, per tal d'afavorir l'entrada del sol i de l'aire en el procés d'assecat de la pansa. La coberta es concep en base a un forjat de biguetes de fusta que sustenta un canyís damunt el qual es disposa la teula àrab unida amb morter (DEL REY, 1998: 259-267).

Aquest tipus de construcció estava concebut específicament per a l'assecat de la pansa, activitat que requeria molt de sol i escassa humitat. Consten de quatre elements principals: el riu-rau, en el qual es guardaven les panses apilades en canyissos durant les nits i els dies de pluja; el sequer en forma d'esplanada situada davant el riu-rau, on s'estenien els canyissos durant el dia per aprofitar els efectes del sol; el forn, on s'escaldava el raïm abans d'estendre'l als canyissos i la cambra o habitatge temporal utilitzat per la família o pel pansero per a passar la nit (CUCÓ, 1985: 124-128).

Els riu-raus es localitzen a la Marina i a la zona oriental de la Vall d'Albaida, on la producció de la pansa amb un caràcter comercial va tindre al segle XIX l'època de major esplendor.

Les ceberes

La cebera és una construcció relativament recent al paisatge agrari de l'Horta i Camp de Túria, ja que es relaciona amb l'embranchida comercial que va experimentar aquest cultiu a partir de les darreres dècades del segle XIX. La seua fun-

Figura 17: Conjunt d'era i pallisses. Titaguas (Els Serrans).

Figura 18: Cebera a l'Horta de la ciutat de València.

cionalitat consisteix en servir de lloc d'emmagatzematge a la ceba de gra des de que es cull fins que el llaurador trobe una bona oferta per vendre-la (ESCRIVÀ, 1976: 257-277).

De planta rectangular, no ultrapassa el metre d'amplària, mentre que la seua llargària és variable en relació amb la capacitat que hom vullga aconseguir. Està formada per una estructura de postes de fusta clavats en terra de forma paral·lela a un metre de separació. Aquesta estructura serveix de suport a una coberta inclinada a dues vessants. L'accés es feia per sengles portes situades a ambdós extrems, i si era molt llarga, per una o dues portes intermiges localitzades al llenç lateral (fig. 18).

La morfologia de la cebera ha estat invariable, encara que s'ha produït una evolució pel que fa als materials emprats. Les primeres es feien amb postes de fusta, parets i terra de canyes i sostre de palla, igual que el d'una barraca, col·locant un caballó de fang i pallús al mig per que l'aigua de la pluja no caiguera a l'interior per l'aiguavés. De la mateixa manera que es feia amb les barraques, calia substituir la palla de cada deu o quinze anys quan aquesta es deteriorava. Tot atenant la relació morfològica que existeix entre la barraca i la cebera, habitualment s'encarregava de construir-les un barraquer, que era un obrer que feia barraques.

Cap a la dècada dels anys vint del segle passat van començar a modernitzar-se, substituint les canyes per cabirons de fusta clavats amb tatxes i la coberta de palla per altra de teula alacantina.

6. Construccions ramaderes: els corrals de ramat

El corral de ramat és un espai tancat, parcialment cobert, que té com a finalitat, entre d'altres, mantenir el ramat reunit i resguardat del sol, la pluja, la rosada de la nit, etc, durant el temps de descans en que no es troba pasturant. Se situen prop dels camins ramaders, normalment en una vessant de la muntanya orientada cap a la solana, i mai sobre el seu cim. S'alcen sobre sols pedregosos, ja que aquest terreny, a més de no ser apte per al cultiu, afavoreix el rentat i la neteja una vegada s'ha extret el fem. Els murs, normalment construïts amb pedra seca o maçoneria, assoleixen una alçada entre els 0.80 i 2 m. En molts casos es rematen amb pedres sobreixint o amb bardisses vegetals per a evitar la interferència d'animals malignes, com ara llops o raboses, sobre el ramat (MARTÍNEZ, 1991: 231). La principal obertura és la porta d'accés, que se situa en la cota més baixa per a facilitar el desguàs. Poden presentar altres obertures molt petites, sobretot en els espais coberts, per a afavorir la seua ventilació.

El corral de ramat ha experimentat una evolució constructiva que parteix del simple aprofitament de les condicions naturals del terreny, fins a tipus més complexos que empen fins i tot materials manufacturats (GARCÍA-ZARAGOZÀ, 1983: 168).

Tipologies primitives: els abrics

Des del Neolític, quan l'ésser humà esdevé en ramader, aprofita els abrics naturals que ofereixen les parets de les muntanyes per a arrecerar-se amb els seus ramats, molts dels quals han conservat interessants manifestacions de l'art rupestre. Aprofitant el cobert natural d'aquests abrics es construïa una tanca de pedra seca per tal de mantenir el ramat reunit (fig. 19). Com és habitual en aquestes tipologies primitives, l'economia de medis i l'aprofitament del terreny com a element constructiu juga un paper important. En aquestes tipologies no es materialitza una separació entre els espais d'ocupació humana i animal, on com a molt la foguera rodejada d'unes pedres és el que indica el lloc al voltant del qual estan els pastors (BESÓ, 2004: 26).

Construccions en pedra seca amb cobertes de falsa volta

El següent estadi evolutiu el trobem amb la construcció dels coberts per al resguard del ramat, per la qual cosa ja no hi ha una dependència geogràfica per a la seua ubicació, com és el cas dels tipus anteriors que es fonamenten exclusivament en l'aprofitament de les condicions físiques del terreny. El corral es concep en base a una o diverses construccions de pedra seca de planta circular cobertes amb falsa volta, que apareixen adossades a un perímetre del mateix material que tanca una superfície de formes arrodonides (fig. 20). Una evolució tipològica és planteja quan el mur tanca un perímetre de formes ortogonals, tot i que encara manté la morfologia de pedra seca. Cas d'haver diversos habitatges coberts, podem parlar d'una separació d'espais sempre que un d'ells estiga reservat per a l'estada dels pastors.

Tipologies evolucionades: construccions de plantes ortogonals

Els tipus més evolucionats ens mostren plantes ortogonals, quadrades o rectangulars, tancades per un perímetre, normalment de maçoneria o en menor mesura de tapial, on s'adossa a un, dos o tres costats unes porxades cobertes, normalment en planta baixa i a una vessant, que vessa cap a l'interior del corral per tal d'afavorir el seu rentat. Es cobreixen en base a una estructura de biguetes de fusta, normalment sense escairar, disposades de forma paral·lela que sustenten una coberta de canyís, llesques de fusta, fibres vegetals, entabacat de rajola, d'acord amb la comarca en que es troben, damunt la qual es disposa la teula àrab. Aquestes porxades, d'una o varies tramades, se sustenten de diverses formes. En comarques interiors predomina el mur s'obre les obertures, que s'allinden amb bigues de fusta, mentre que en comarques més càlides predominen les obertures, on el mur es substitueix per estructures allindades formades per pilars i jàsseres o per línies de càrrega d'arcs ogivals o de mig punt (fig. 21 i 22).

Cas que fora necessari que els pastors pernoctaren amb el ramat, hi pot haver un espai destinat a la seua estada integrat en els porxos, però perfectament delimi-

Figura 19: Corral de ramat construït sobre un abric a la Serra del Piojo. Oriola (Baix Segura).
Foto: E. Diz. Inventari del Patrimoni Etnològic Immoble de la Comunitat Valenciana).

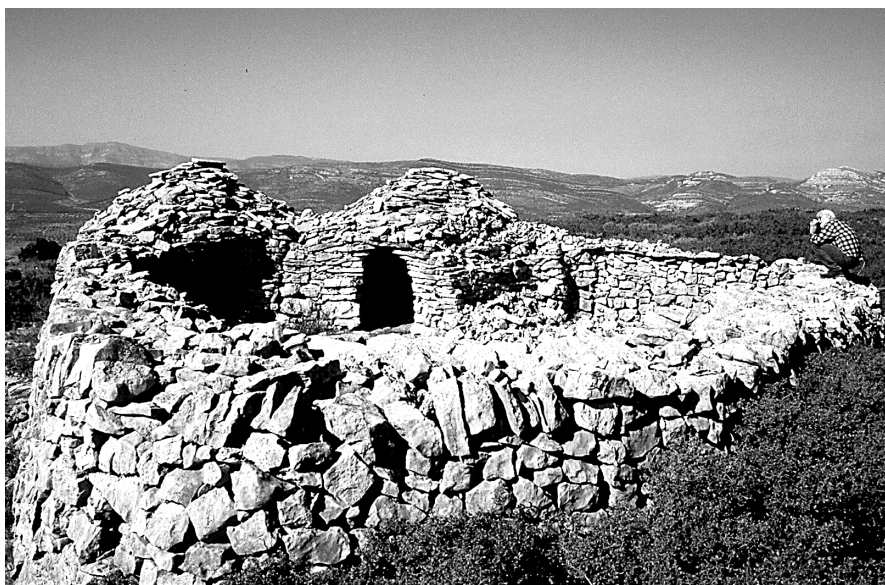

Figura 20: Corral de ramat format per dues barraques de pedra seca i tanca circular. Tirig.

Figura 21: Corral de ramat amb tramades allindades amb arcs. Higuieruelas (Els Serrans).

Figura 22: Corral de ramat amb espai cobert tancat amb paret. La Yesa (Els Serrans).

tat, on trobem el funeral, bancs per a dormir, fornícules per a dipositar objectes, etc. (MARTÍNEZ, 1991: 235).

III. BIBLIOGRAFIA

- ALMELA I VIVES, F. (1929): *Las barracas de Valencia*. Madrid, Patronato Nacional de Turismo.
- (1932) *Alquerias de la huerta valenciana*. Valencia, Sociedad Valenciana de Fomento del Turismo.
- ANABITARTE URRUTIA, O. i TIMON TIEMBLO, M^a. P. (1980): Otros aspectos de la arquitectura popular: barraques, casetes, norias y pozos. *Narria*, 17, 7-8.
- BENEDITO, J. (1999): *L'arquitectura rural tradicional a Vila-real*. Vila-real, Ajuntament de Vila-real. Delegació de Cultura.
- BENEDITO, J. *et alii* (2000): *La arquitectura tradicional en el medio rural castellonense*. Castellón, Ayuntamiento de Castellón de la Plana.
- BESÓ ROS, A. (1993): Planteamientos metodológicos para la catalogación y estudio de la arquitectura rural. *Revista de Folklore*, 146, 49-56.
- (1995): *Arquitecturas rurales disperses en el paisatge agrari de Torrent*. Torrent. Fundació Cultural CAM-Diputació de València.
- (1999): *Els horts de tarongers de Picanya. Arquitectura i paisatge*. Picanya, Ajuntament de Picanya.
- (2001): Pedra sobre pedra. L'empremta humana en la configuració d'un paisatge rural, en JARQUE: L'home i la pedra, València, Universitat de València, Vicerectorat de Cultura, 9-33.
- (2004): Sota el sostre de la pedra. Les construccions de pedra seca com a habitatges temporals, en JARQUE, F.: L'habitatge temporal: fotografies de Jarque, València, Universitat de València, 21-26.
- BUÏGUES COLOMER, J. i SOLER BUÏGUES, J. (2002): *Arquitectura tradicional de Benitatzell*. Picanya, Edicions del Bullent.
- CASAS TORRES, J. M. (1944): *La vivienda y los nucleos de población rurales en la huerta valenciana*. Madrid, C.S.I.C.
- CASTELLANO CASTILLO, J. J. (2001): Los cucos de la sierra de Enguera: informe de su inventario y restauración. Enguera, Ayuntamiento de Enguera.
- CHIARRI HURTADO, M. A. (1997): El mas de Els Ports de Morella i la Tinença de Benifassà. Descripción y análisis tipológico. *Estudis Castellonencs*, 7, 539-564.
- CISCAR PEIRÓ, A. (1974): La barraca del bajo segura. *Cuadernos de Geografía*, 14, 47-60.
- CONSTANTE LLUCH, J. L. (1980): Refugios en el Bajo Maestrazgo: barraques y barraquetes. *Penyagolosa*, 15.
- CUCÓ, J. (1983): L'interior de la casa: mobiliari, en: MIRA, J. F. (Dir.) Temes d'etnografia valenciana, I, València, Diputació de València, 289-338.
- CUCÓ, J. (1985): La industria tradicional en MIRA, J. F. (Dir.) Temes d'etnografia valenciana, III, València, Institució Alfons El Magnànim, 69-148.
- DEL REY AYNAT, M. (1983): La casa tradicional en MIRA, J. F. (Dir.) Temes d'etnografia valenciana, I, València, Diputació de València, 181-287.
- (1985): Colección de arquitecturas rurales de La Plana a *Estudis Castellonencs*, 2, 1-104.

- DEL REY AYNAT, M. (1986): *Aproximación a los tipos de casas rurales en la Comarca de la Marina. Comentarios sobre distintos ejemplos y un estudio de sus arquitecturas en el siglo XIX*. C.O.A.C.V.-Instituto de Estudios Juan Gil-Albert.
- (1990): La casa rural de origen moderno en el territorio valenciano, en CARO BARROJA, J. (Dir.) *Actas de las jornadas de arquitectura popular en España*, Madrid, C.S.I.C., 526-539.
- (1998): *Arquitectura rural valenciana: tipos de casas dispersas y análisis de su arquitectura*. Valencia, Generalitat Valenciana.
- (2002): *Alquerías: paisaje i arquitectura en l'horta*. València, Consell Valencià de Cultura, 2002.
- ESCRIVÀ, J. (1976): *Les nostres barraques*. Mislata.
- FEDUCHI, L. (1976): *Itinerarios de arquitectura popular española*. Barcelona, Blume.
- FLORES LÓPEZ, C. (1973): *Arquitectura popular española*. Madrid, Aguilar.
- (1979): *La España popular. Raíces de una arquitectura vernácula*. Madrid, Aguilar.
- GARCÍA LISÓN, M. i ZARAGOZÀ CATALÁN, A. (1986): Les pallisses i les casetes de volta Castelló, *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 1, 45-68.
- Arquitectura rural primitiva en secà, *Temas d'etnografia valenciana*, I. Sèrie dirigida per J. F. Mira. València, Diputació, 1983, pp. 121-179.
- GOSÁLVEZ, V. (1998): *La barraca valenciana*. Valencia, Icaro, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia.
- GRACIA BENEYTO, C. (1998): *Arte valenciano*. Madrid, Cátedra.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1972): Los 'masets' de Castellón. *Cuadernos de Geografía*, 11, 1-6. *Saitabi*, 22, 123-128.
- MARTÍNEZ, F. (1991): Ramaderia, en: MIRA, J. F. (Dir.): *Temas d'etnografia valenciana*, II, València, Edicions Alfons El Magnànim, 183-298.
- MATEU I BELLÉS, J. (1983): Aprofitament del territori i evolució del poblament, en MIRA, J. F. (Dir.) *Temas d'etnografia valenciana*, I, València, Diputació, 18-118.
- MELCHOR MONTSERRAT, J. M. (2001): *L'arquitectura rural tradicional de la ribera del Millars (Castelló)*. Castelló, Diputació de Castelló, Server de Publicacions.
- MESEGUER FOLCH, V. i FERRERES NOS, J. (1994): Les casetes de volta del terme de Sant Jordi del Maestrat. *Centro de Estudios del Maestrazgo, Boletín*, 45-46, 112-136.
- MICHAVILLA, A. (1918): *La barraca valenciana*. Madrid, Real Sociedad Geográfica.
- MIRALLES, F. *et alii* (2002): *Els homes i les pedres. La pedra seca a Vilafranca: un paisatge humanitzat*. Castelló, Server de Publicacions Diputació de Castelló.
- MONER, A. i CARRATALÀ, S. M. (1998): El paisatge de l'arquitectura de pedra seca: ribassos, refugis, cabanyes i aljubs. *III Jornades Culturals a la Plana de l'Arc*. Les Coves de Vinromà.
- (1998): El paisatge de l'arquitectura de pedra seca: els assagadors en *VI Jornades d'Estudis del Maestrat*. Centre d'Estudis del Maestrat, Atzeneta, 55-72.
- ORTELLS CHABRERA, V. M. (1981): El mas: la casa rural tradicional de la Serra d'Engarceran. *Millars*, 7, 65-86.
- (1987): El mas: la casa tradicional del Maestrat. En *Primeras Jornadas sobre arte y tradiciones populares en el Maestrazgo*, p. 27-41.
- PADILLA CARDONA, M. A. Coord. (2001): *Els masos de Rossell. Estudi i mostra fotogràfica de micropoblacions tradicionals al terme de Rossell*. Castelló, Grup d'estudis Rossell 750 aniversari.

- PÉREZ PUCHAL, P. (1967): La casa popular en Peñíscola. *Cuadernos de Geografía*, 3-4. p. 199-210.
- RIOFRIO, J. A. (1980): La alquería y el maset. *Narria*, 17, 5-6.
- RUIZ HILARIO, I. *et alii* (2001): *Tras los pasos de Cavanilles: arquitectura rural en la Serranía del Túrria*. Picanya, Gráficas Vimar.
- SANCHIS GUARNER, M. (1957): *Les barraques valencianes*. Barcelona, Barcino.
- TORRES BALBÁS, L. (1933): La vivienda popular en España en: CARRERAS CANDI, F. (dir), *Folklore y costumbres de España*, III, Barcelona, casa editorial Alberto Martín, 137-502.
- VARELA BOTELLA, S. (1995): *Arquitectura residencial en la huerta de Alicante*. Alicante. Instituto de estudios Juan Gil-Albert.
- VEGAS LÓPEZ-MANZANARES, F. (2001): *Memoria construida: arquitectura tradicional del Rincón de Ademuz*. Valencia, Logia-Restauración.